

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

ГОМИРЕВА ОЛЕНА ІВАНІВНА

УДК 76.071.1(477)"18"Шевченко

ГРАФІКА Т. Г. ШЕВЧЕНКА 1847-1861 рр.:
ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОЇ МОВИ

17.00.05 – образотворче мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

КИЇВ – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано на кафедрі теорії та історії мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури Міністерства культури України, м. Київ.

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства, професор
Лагутенко Ольга Андріївна
завідувач кафедри теорії та історії мистецтва,
Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури

офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, професор
Соколюк Людмила Данилівна
завідувач кафедри теорії і історії мистецтв,
Харківська державна академія дизайну і мистецтв

кандидат мистецтвознавства,
старший науковий співробітник
Юр Марина Володимирівна
провідний науковий співробітник відділу
теорії та історії культури,
Інститут проблем сучасного мистецтва НАМУ

Захист дисертації відбудеться 17 вересня 2019 р. об 11:00 на засіданні Спеціалізованої вченої ради К 26.103.02 Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури за адресою: 04053, м. Київ, Вознесенський узвіз, 20.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури за адресою: 04053, м. Київ, Вознесенський узвіз, 20.

Автореферат розіслано 15 серпня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат мистецтвознавства, доцент

Н. Ю. Белічко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Образотворча спадщина Тараса Шевченка є важливою складовою українського мистецтва ХІХ ст. Його творчість досліджувалася з різних точок зору: соціально-історичної, історико-культурної, літературознавчої, мистецтвознавчої. Пріоритетними сферами вивчення були факти біографії Т. Шевченка, його літературна спадщина, проведення паралелей між аналізом літературної та образотворчої діяльності, атрибуція, датування, опис, ідеологічна інтерпретація художніх творів майстра. Дослідниками здійснювалися мистецтвознавчий аналіз знакових робіт художника, загальний аналіз стилістики його творчості. Однак, недостатньо вивченими залишалися стилістичні особливості та еволюція творчої манери Т. Шевченка як графіка.

У сучасному шевченкознавстві щодалі більше праць, які пропонують нову інтерпретацію тематики творів та естетичних поглядів митця. Це свідчить про складність його художньої манери, особливості впливів на його мистецьку діяльність та їх взаємне проникнення. Нині творчість майстра розглядається в контексті не лише української чи російської, а й західноєвропейської культури. У ХХІ ст. відбувається переосмислення постаті Т. Шевченка і значення його творів. Це знаходить вияв у міждисциплінарних і компаративних дослідженнях. Тому в світлі сучасних методів виявляється необхідним доповнити й поглибити напрацювання попередніх науковців, а художнє бачення творчого доробку митця потребує нового, розширеного аналізу й узагальнення.

Художнє бачення митця — це комплексне поняття, яке охоплює сукупність естетичних вподобань, вибір формального вирішення та змістового наповнення, художньо-стилістичні прийоми, які визначають індивідуальну художню мову або манеру. Графічні твори Т. Шевченка вирізняються оригінальною манерою, сформованою під впливом певного широкого візуального досвіду й, власне, особистості митця. Ця манера розвивалася впродовж усього творчого шляху і зазнавала в часі певних еволюційних змін, що позначилося на тематиці й образній системі творів, їх стилістиці, використанні засобів виразності. Впродовж останніх двох періодів — у засланні (1847–1857 рр.) та після повернення з нього (1857–1861 рр.) — в нових життєвих умовах художник досяг особливої майстерності: він займався розв'язанням окремих мистецьких проблем і відпрацюванням різних графічних технік. Як наслідок, сформувалася нова манера композиційного, світлотіньового та колористичного вирішення творів. Значна частина робіт Т. Шевченка означених двох періодів лише стисло розглядалася чи побіжно згадувалася в попередніх наукових дослідженнях. Тому детальний мистецтвознавчий аналіз цих творів і узагальнення його висновків є актуальним для осмислення еволюційних змін у художній мові митця.

Таким чином, **актуальність дослідження** визначається, по-перше, потребою сучасної української культури, що полягає у переосмисленні постаті Т. Шевченка-художника і значення його доробку. По-друге, актуальність обумовлена недостатнім вивченням художньо-стилістичних особливостей його

графічної спадщини, зокрема двох останніх періодів творчості. Мистецтвознавчий аналіз дозволив виявити поступові зміни художніх методів майстра, його схильність до тих чи тих засобів виразності, що, своєю чергою, характеризують його мистецьке бачення. Це дало змогу конкретизувати роль академічних, романтичних, реалістичних тенденцій у стилістиці художника, впливів народного та західноєвропейського мистецтва. У дослідженні простежено і обґрунтовано на фактологічному матеріалі процес зростання майстерності Т. Шевченка-графіка.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане згідно з науковою темою кафедри теорії та історії мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури «Мистецький простір України: минуле, сучасне, майбутнє» та у відповідності до наукової теми НАОМА «Образотворче мистецтво в світовому контексті» (державний реєстраційний номер 0117 U 002222 від 1.01.2017 р.).

Мета дослідження: на основі аналізу графічної спадщини Т. Шевченка 1847–1861 рр. висвітлити характерні особливості його художнього бачення, дослідити етапи розвитку творчої манери, виявити зміну прийомів та засобів виразності.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання:**

— проаналізувати наукову розробку проблеми з метою визначення кола недосліджених питань і тем, пов'язаних зі студіюванням образотворчої спадщини Т. Шевченка;

— простежити етапи формування творчої манери художника до 1847 р., розглянути знакові твори живопису та графіки цього періоду, дослідити джерела художнього досвіду та впливи творчості інших митців на бачення Т. Шевченка;

— визначити передумови стилістичних змін і основні напрями розвитку нової образотворчої манери в період заслання (1847–1857 рр.);

— висвітлити процес формування своєрідної художньої стилістики у графічній манері Т. Шевченка 1847–1850 рр.;

— визначити зміни художньої мови у графіці митця 1851–1855 рр. з огляду на засоби виразності та постановку нових художніх завдань;

— розглянути особливості поєднання тенденцій різних стилів у творах 1856–1857 рр.;

— проаналізувати засади використання художником різних графічних технік у роботах, виконаних після повернення із заслання (1857–1861 рр.);

— провести порівняльний аналіз творчих методів Т. Шевченка і Рембрандта на основі розгляду їхніх творів;

— простежити специфіку окремих жанрів у графічній творчості митця;

— виявити типові й оригінальні методи застосування графічних технік, визначити особливості індивідуальної художньої манери Т. Шевченка.

Об'єктом дослідження є графічна спадщина Т. Шевченка.

Предметом дослідження є особливості художньої мови графіки Т. Шевченка в творах 1847–1861 рр.

Хронологічні межі дослідження акцентовані на 1847–1861 рр., оскільки для розуміння художньої еволюції митця є суттєво важливим ґрунтовне дослідження останніх двох періодів його творчості, у яких помітне значне зростання майстерності художника завдяки зміні манери, стилістики й методів створення образу. Для повноти картини еволюції манери майстра необхідним є також дослідження періоду ранньої творчості 1814–1847 рр.

Для виконання поставлених завдань використовувалися такі **методи дослідження**: *історико-культурологічний* — для аналізу історичного та культурного середовища, в якому проходила мистецька діяльність Т. Шевченка; *біографічний* — для дослідження життєвого шляху як контексту створення художніх робіт майстра; *методи іконографічного, художньо-стилістичного і порівняльного аналізу творів мистецтва* — для визначення особливостей художньої манери митця, розгляду змін у процесі творчості; *системний* — для узагальнення висновків стосовно творчого розвитку художника, систематизації результатів аналізу таких його досягнень, як поєднання різних стилістичних тенденцій, та визначення ваги доробку Т. Шевченка в контексті історії мистецтва.

Джерельну базу дослідження складають виконані Т. Шевченком твори живопису й графіки, а також наукові видання, публікації та розвідки дослідників, присвячені життю і творчості художника, його літературні твори, спогади та щоденник, спогади й листи сучасників митця. Використовувались бібліотечні фонди Національного музею Тараса Шевченка, Національного музею «Київська картинна галерея», Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Дослідження оригінальних творів Т. Шевченка проведене на базі фондів Національного музею Тараса Шевченка, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Дніпропетровського художнього музею, Національного художнього музею України. До розгляду залучені також роботи художника з колекцій Державного Російського музею (Санкт-Петербург) та Нижньогородського державного художнього музею (Нижній Новгород). Для порівняльного аналізу обрані твори російських і західноєвропейських художників з колекцій Національного музею «Київська картинна галерея», Державного Ермітажу (Санкт-Петербург), Державного Російського музею (Санкт-Петербург), Державної Третьяковської галереї (Москва), Державного музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (Москва), Галереї старих майстрів (Дрезден), Рейксмузеуму (Амстердам), Королівського музею витончених мистецтв (Антверпен), Музею Конде (Шантільї) та Музею герцога Антона Ульріха (Брауншвейг).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що *вперше*:

— за допомогою фактологічного матеріалу охарактеризовано процес еволюції графічної манери Т. Шевченка періоду 1847–1861 рр.; підтверджено зростання майстерності митця на основі комплексного художньо-стилістичного аналізу його графічних робіт, включно з творами, які досі не аналізувалися;

— проаналізовано і введено до контексту розвитку пейзажної творчості художника рисунки з його альбомів, що зберігаються у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України;

— запропоновано поділ творчості Т. Шевченка різних періодів на етапи на основі аналізу стилістичних змін у його творах;

— проаналізовано особливості засобів виразності, застосованих художником у різні періоди творчості, що виявились у дослідженні проблеми світлотіні, композиційної врівноваженості, побудови простору зображень, трактування форми та матеріальності об'єктів, вдосконалення прийомів у графічних техніках сепії, акварелі, олівцевого рисунку та офорту;

— розглянуто специфіку жанрів у творчості Т. Шевченка з точки зору розв'язання художніх завдань;

— виявлено співвідношення між індивідуальною манерою митця та рисами тогочасної мистецької традиції; визначено ступінь впливу творчості інших художників;

— на основі ґрунтовного порівняння визначено спільні й відмінні риси у композиційному, колористичному й образному підходах Т. Шевченка та П. Соколова;

— проведено порівняння композиційних і пластичних прийомів Т. Шевченка і Рембрандта Харменса ван Рейна, на основі чого виявлено ступінь наслідування й оригінальні індивідуальні риси Шевченкової манери.

Уточнено:

— художньо-стилістичні й тематичні вияви тенденцій академізму, романтизму, реалізму, впливу українського народного та західноєвропейського мистецтва у творах майстра.

Набуло подальшого розвитку:

— дослідження впливу К. Брюллова на творчість Т. Шевченка.

Практичне значення результатів роботи полягає у формуванні цілісного уявлення про творчу еволюцію Т. Шевченка як художника. Результати дослідження можуть використовуватися для подальшого аналізу, атрибуції та систематизації творчої спадщини художника; для вивчення українського мистецтва ХІХ ст. окремо й у контексті світової історії мистецтва. Наукові результати можуть скласти базу для практичної роботи мистецтвознавців з художньо-стилістичного аналізу творів, використовуватися для навчальних програм з історії українського та світового мистецтва.

Особистий внесок дисертанта полягає у систематизації відомостей про окремі етапи розвитку графічної манери Т. Шевченка, виявленні головних тенденцій та загальних стилістичних засад його образотворчої діяльності. Уперше ґрунтовно проаналізовано численні графічні твори художника. Всі викладені у роботі матеріали й висновки є результатом одноосібного дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи були оприлюднені на 9 наукових конференціях: Шевченківського міжнародного літературного конгресу (Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014); Всеукраїнської науково-практичної

конференції «Мистецька спадщина Тараса Шевченка. Проблеми і перспективи вивчення» (Київ, НАОМА, 2014); XIV Міжнародної науково-творчої конференції студентів та аспірантів «Мистецтво та шляхи його осмислення в дослідженнях молодих науковців» (Харків, Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, 2014); Других і Третіх наукових читань пам'яті академіка П. О. Білецького (Київ, НАОМА, 2014, 2015); Міжнародного круглого столу до 201-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка (Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015); Всеукраїнських наукових конференцій «Ювілей НАОМА: шляхи розвитку українського мистецтвознавства» (Київ, НАОМА, 2015), «Ювілей НАОМА: шляхи розвитку українського мистецтвознавства (до 130-річчя від дня народження Г. Нарбути)» (Київ, НАОМА, 2016), «Ювілей НАОМА: мистецький контекст в Україні: традиції і новації мистецтвознавчої діяльності» (Київ, НАОМА, 2017).

Публікації. Результати дослідження оприлюднено у 13 публікаціях, 5 з них увійшли до наукових фахових видань, перелік яких затверджено МОН України (1 з них входить до переліку видань, включених до міжнародної наукометричних баз); 1 публікація у виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз, 1 публікація — в іншому мистецтвознавчому виданні та 6 — у збірках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження та складається зі вступу, чотирьох розділів і висновків. Обсяг основного тексту складає 195 сторінок. Список використаних джерел містить 247 позицій. Дисертація доповнена додатками: Додаток А. Ілюстрації (170 іл.); Додаток Б. Список публікацій здобувача. Загальний обсяг роботи — 336 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету і завдання, сформульовано об'єкт, предмет і джерельну базу дослідження, висвітлено його методи, наукову новизну, практичне значення роботи, відомості про апробацію результатів.

У **першому розділі «Історіографія. Джерельна база. Методологія дослідження»** розглянуто стан наукової розробки теми, визначено джерела для дослідження і методологію.

У *підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми й аналіз попередніх досліджень»* проаналізовано літературні джерела, що містять біографічні дані художника та розгляд творчості Т. Шевченка. Ряд досліджень ґрунтується на біографічному матеріалі та цілісному висвітленні життєвого шляху; опис та стислий аналіз творів включений у загальну канву біографічної оповіді. На такому принципі базуються праці Д. Антоновича, П. Білецького, М. Бурачека, П. Говді, О. Новицького.

Науковці, зокрема П. Білецький, Л. Генералюк, З. Тарахан-Бережа, відзначали універсальність особистості Т. Шевченка й наводили цілісний аналіз його літературної та малярської творчості. Праці В. Овсійчука та В. Яцюка

присвячені вивченню мистецької спадщини художника в контексті західноєвропейського мистецтва й атрибуції його творів. У даному підрозділі розглянуто також низку публікацій Л. Владича, Я. Затенацького, Л. Сак, М. Скиби, К. Широцького, М. Юр та інших дослідників, які найбільш ретельно займалися вирішенням проблем мистецтвознавчого аналізу творів Т. Шевченка, джерел його мистецького досвіду, творчих контактів і впливів на творчість художника. Статті, викладені у четвертому томі шеститомного видання «Історії українського мистецтва», виданому 1969 р., ввели творчість митця до загального контексту українського мистецтва. Видання «Шевченківського словника» і «Шевченківської енциклопедії» містять статті біографічного, літературного, історичного змісту, а також аналітичні розвідки, присвячені мистецьким творам художника.

На даний момент ґрунтовно досліджено біографію, філософію, умови творчості митця, проведено атрибуцію його творів. Однак залишається недостатньо дослідженим питання особливостей художньої манери і мистецького бачення Т. Шевченка, виявів різних тенденцій у творчості та його еволюції як художника на різних життєвих етапах. На основі аналізу джерел встановлено, що дана тема потребує подальшого ґрунтовного вивчення, деталізації та узагальнення наявних відомостей, доповнення новими матеріалами формального та змістового дослідження цілої низки образотворчих робіт митця.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база та методологія дослідження» визначено джерела, на яких базується проведена робота, й методи їх вивчення. Основу джерельної бази становлять твори Т. Шевченка, аналіз яких дав змогу виявити стилістичні риси творчості митця, його індивідуальну манеру та впливи інших художників і стилів. Важливою складовою джерел дослідження стали друковані видання: монографії, праці провідних мистецтвознавців, наукові розвідки спадщини митця, його літературні твори, спогади сучасників. Відповідно до мети та завдань визначено методологічний підхід, заснований на мистецтвознавчому, іконографічному і порівняльному аналізі творів мистецтва, а також на методах історико-культурологічного, біографічного та системного вивчення життя і спадщини Т. Шевченка.

Другий розділ «Рух художника до власної манери: рання творчість Т. Шевченка (1814–1847)» присвячено періоду творчості до заслання, аналізу головних джерел художнього досвіду й основних напрямів ранніх мистецьких пошуків. Простежено процес формування композиційних засад, значення світлотіні, колориту, закладення специфічних проблем в різних жанрах у графіці й живописі, що стало підґрунтям для подальшого розвитку в наступні періоди. На ранньому етапі сформувалися зацікавлення та базовий підхід до таких художніх завдань: трактування світлотіні в портретах і жанрових сценах, моделювання форми, побудова тонального колориту на співвідношеннях теплих і холодних тонів, робота з масами і силуетами у пейзажі, інтимне психологічне трактування образів у портретах, звернення до техніки офорту, поєднання тенденцій і прийомів академізму, романтизму та частково реалізму. У наступні періоди заслання та після повернення на цій основі формувалися

індивідуальні особливості художньої манери Т. Шевченка. Період 1814–1847 рр. поділено на три етапи відповідно до біографічних подій і розвитку творчої манери художника.

У підрозділі 2.1. «Доакадемічний період життя Т. Шевченка та перший художній досвід (1814–1838)» розглянуто культурні явища та мистецькі напрями, що могли вплинути на формування художника в дитячі та юнацькі роки; йдеться, зокрема, про побут і народну мистецьку творчість, західноєвропейську культуру, класичний рисунок. Проаналізовано ранні творчі спроби — рисунки та акварельні портрети, що свідчать про ознайомлення з принципами композиційної побудови, засобами створення простору й об'єму в зображенні, тональними контрастами. Проведено порівняння творчих методів Т. Шевченка та П. Соколова.

У підрозділі 2.2. «Творчість Т. Шевченка періоду навчання в Петербурзькій Академії мистецтв (1838–1843)» досліджено значення академічної школи, мистецькі контакти і вплив творчості інших художників, джерела мистецького досвіду, доступні художникові у цей період, зокрема вивчення античного, західноєвропейського та російського мистецтва. Аналіз способів розробки окремих живописних і графічних проблем у межах класицизму та романтизму показав, що вже в роки навчання Т. Шевченко вирізнявся романтизованим підходом до автопортрета, напрацьовував власну схему світлотіньової побудови; сюжетним зображенням в акварелі та олійному живописі також властиві романтичні тенденції у тематиці, але їх виконання залишилося цілком академічним.

У підрозділі 2.3. «Формування полістилізму: подорожі Т. Шевченка Україною та їх вплив на творчість періоду 1843–1847 років» проаналізовано творчість художника по закінченні Петербурзької Академії мистецтв. Досліджено вплив досвіду мандрівок Україною на мистецькі пошуки й тематичне наповнення творів. Проаналізовані методи розробки художніх завдань у побутових зображеннях, портретах і пейзажах. Визначено основні напрями роботи художника: експерименти зі світлотінню, перехід до тонального трактування колориту, використання виразності плями та силуету, побудова простору засобами світлотіні та кольору. Простежено подальший розвиток романтизованої світлотіні в олійному портреті. Досліджено основні художні рішення серії офортів «Живописна Україна», які стали підґрунтям для пошуків у роки заслання. Визначено полістилізм цієї серії, що виявився у поєднанні елементів романтизму й реалістичних тенденцій, прийомів західноєвропейського та українського народного мистецтва. Результати аналізу пейзажів засвідчили вплив класицистичних композиційних засад у поєднанні з романтичним баченням природи, а також властиве майстрові своєрідне жанрове трактування пейзажних і археографічних мотивів.

Третій розділ «Дослідження художніх проблем і розвиток індивідуальної манери у творчості Т. Шевченка 1847–1857 років» присвячено аналізу графічної творчості художника періоду заслання.

У підрозділі 3.1. «Художній пошук доби заслання як відображення життєвих умов і візуального досвіду» розглянуто вплив на творчість

художника нового оточення, проаналізовано основні напрями мистецьких пошуків. Запропоновано поділ творчості Т. Шевченка періоду заслання на три етапи, обґрунтований біографічними відомостями та змінами в мистецькій манері.

У підрозділі 3.2. «*Особливості композиційних, світлотіньових і колористичних пошуків у творчості Т. Шевченка 1847–1850 років*» розглянуто твори митця перших років заслання і вплив Аральської експедиції на їхню специфіку і вирішення художніх проблем. На основі аналізу пейзажних творів Т. Шевченка виявлено такі напрями роботи художника над вдосконаленням манери: відпрацювання виразної світлотіні та зацікавлення перехідними станами природи, що свідчить про романтичні тенденції; розробка цілісної композиції, побудованої на рівновазі концентрованих мас і порожнин; побудова акварелей і сепій на основі поєднання контрастних силуетних плям і тонких тональних градацій, контрасту теплих і холодних тонів та симультанного контрасту. Вивчення побутових зображень дало змогу дослідити роботу митця зі штучним освітленням у техніці сепії. Досліджено подальший розвиток акварельного портрета. Визначено схильність художника до поєднання кількох жанрів, зокрема портрета, автопортрета, побутового зображення та натурної штудії.

У підрозділі 3.3. «*Відпрацювання графічних навичок і художній пошук у 1851–1855 роках*» досліджено роботи митця, створені в Кос-Аральській експедиції та Новопетровському укріпленні. На основі аналізу та порівняння акварельних і олівцевих пейзажів досліджено методи забезпечення композиційної рівноваги, що полягають у зіставленні мас і ритмів землі й неба для максимальної цілісності зображення. Виявлено зміну підходу до кольору як основного засобу виразності. У новому колористичному трактуванні натури виявилися як реалістичні, так і романтичні тенденції. Акварельні пейзажі цього періоду присвячені, насамперед, відтворенню мотиву світла та стану погоди засобами колористики.

Вивчено схеми побудови світлотіні у портретах, пейзажах і жанрових сценах. В результаті аналізу особливостей застосування Т. Шевченком різних графічних технік (акварель, сепія, олівець, італійський олівець) виявлено, що новий метод художника формувався на основі поєднання узагальнених, експресивних і контрастних елементів зображення з тональними та деталізованими елементами. У портретах розглянуто манеру застосування сепії та олівця для посилення візуальних ефектів: виділення постаті моделі, відтворення матеріальності зображених об'єктів, створення контрасту між різними поверхнями, зокрема завдяки симультанному контрастові. Пейзажні мотиви, виконані у мішаній техніці (сепія, туш, білило, олівець), показують графічні вправи Т. Шевченка у роботі зі штрихуванням та плямами, застосування різних інструментів. Обґрунтовано, що у цей період художник досяг упевненої, довшеної майстерності як рисувальник.

Підрозділ 3.4. «*Особливості поєднання різностильових тенденцій у творах Т. Шевченка 1856–1857 років*» присвячено вивченню робіт, створених в останні роки заслання. Ностальгія за Петербурзькою Академією мистецтв і очікування

звільнення знайшли вияв у посиленні академічних тенденцій: зверненні до античної та біблійної тематики, значній увазі до деталізованої пластики оголеного тіла, театралізованій репрезентації образів. В результаті аналізу серій «Телемах–Діоген» та «Притча про блудного сина» визначено вияви тенденцій народного мистецтва у побудові композиції, академічного — в трактуванні світлотіні та моделюванні, а також впливу голландського живопису на ставлення до світлових, просторових ефектів і зображення деталей. Вивчення портрета в техніці сепії показало зацікавлення художника контрастною світлотінню та підсиленням драматизму сюжетів. Портрети й сюжетні зображення цього періоду свідчать про завершення вдосконалення навичок моделювання; об'єм трактується так, що рисунок нагадує скульптурну пластичну форму.

Четвертий розділ «Засади творення художньої образності: нові прийоми і симбіоз графічних технік 1857–1861 років» присвячений аналізу графічної творчості митця останніх років життя. Розглядається вплив творчого методу Рембрандта на роботи Т. Шевченка.

У підрозділі 4.1. «Вдосконалення цілісної і контрастної манери в графіці Т. Шевченка 1857–1861 років» висвітлено стилістичні особливості робіт митця, створених після повернення із заслання. Виявлено прояви нової манери роботи італійським олівцем у портретах: активну роль насиченого тла як рівноцінного елемента композиції, використання сміливих, але добре продуманих контрастів, делікатне й водночас упевнене моделювання з глибокими тінями, поєднання деталізації з узагальненням, більшу свободу в компонованні постатей. Портрети цього часу презентують зображення нового типу — всі графічні засоби виразності працюють тепер не стільки на візуальний ефект, скільки на психологічну виразність і глибину образу.

На основі пейзажних замальовок цього періоду розглянуто розвиток віднайденної художником манери врівноваженого застосування протилежних засобів виразності (контрастних плям і м'яких градацій, експресивного та делікатного штрихування, деталізації й узагальненості); досліджено особливості застосування пера, пензля й туші; проаналізовано манера використання цих засобів для увиразнення стану природи. Визначено, що графічна манера виконання пейзажів і портретів стала підготовкою художника до роботи в техніці травленої гравюри. Проаналізовано техніку роботи в офорті й акватинті на прикладі граверних портретів і копій з полотен Рембрандта, Е. Мурільйо, К. Брюллова та інших художників, а також оригінальних офортних композицій майстра.

Зважаючи на те, що Т. Шевченко не раз звертався до творчості Рембрандта, окремою частиною дослідження став підрозділ 4.2. «Т. Шевченко і Рембрандт: спільне та відмінне у творчих манерах», в якому порівнюються мистецькі методи двох художників. Проаналізовано спільні риси у підході до вирішення світлової побудови в зображеннях, зацікавленість обох художників впливом штучного освітлення, схильність до побудови простору за допомогою чергування світла й тіні, використання психологічної ролі світлотіні. Визначено відмінності в застосуванні просторової ролі світла — у Т. Шевченка світло

сконцентроване, натомість у Рембрандта воно, як взаємні рефлексії середовища, наповнює весь простір.

Розглянуто подібні та відмінні підходи до принципів побудови композицій, трактування пластики форм, роботи з травленою гравюрою. Проаналізовано копії українського митця з творів Рембрандта і визначено, як саме він вивчав прийоми майстра голландського живопису, як розумів їхню складність. Помітно, що академічні тенденції та схильність Т. Шевченка до відкритих і театралізованих композиційних схем стримували його в наслідуванні реалістичної та глибоко психологічної творчості Рембрандта. Таким чином, визначено характерні особливості художнього бачення українського художника.

ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу наукової розробки теми й опрацювання літератури, присвяченої творчості Т. Шевченка, виявлено, що на сьогодні ґрунтовно досліджено біографію, світоглядні засади, умови творчості митця, проведено атрибуцію його творів. Встановлено, що проблематика, охоплена дисертацією, була розкрита лише частково, відповідно потребують подальшого вивчення особливості художньої манери та мистецького бачення майстра, вияви різних тенденцій у графічній творчості та його еволюція як художника на різних життєвих етапах. Необхідне уточнення наявних відомостей для подальшого узагальнення, доповнення новими матеріалами художньо-стилістичного і змістового дослідження чималої низки образотворчих робіт митця.

2. На основі аналізу знакових творів Т. Шевченка 1814–1847 рр. визначено закладення базису його художньої манери і витоки подальших мистецьких пошуків, зокрема у напрямках розробки світлотіні, композиційної цілісності, колористики акварелей. Розглянуто головні джерела мистецького і культурного досвіду художника в ранній період навчання і творчості. Найважливішими з них, вплив яких позначився на подальшій творчості, визначено академічну освіту, мистецтво російського класицизму та романтизму, контакти з художниками, вивчення європейського мистецтва (насамперед творів голландських і фламандських майстрів), українське народне мистецтво. Проведено порівняння творчих методів Т. Шевченка і П. Соколова та К. Брюллова.

3. Проаналізовано творчість періоду заслання 1847–1857 рр., висвітлено причини й умови появи нових рис у мистецькій манері Т. Шевченка цього часу. Даний період поділено на три етапи відповідно до ключових подій у житті митця та розвитку його художньої мови. Розглянуто вплив життєвих умов і нового оточення (природи та побуту) на його творчість і вияв більшої свободи у манері. Визначене коло художніх завдань, розробкою яких митець займався на засланні: проблеми виразності світлотіні, композиційної цілісності й врівноваженості, трактування відкритого і камерного простору, застосування силуетної плями, технічних особливостей використання сепії, акварелі та

олівця. Досліджено витoki та вияви реалістичних, романтичних і академічних рис у творах цього часу.

4. Вивчено творчість Т. Шевченка 1847–1850 рр., і вплив на неї роботи в Аральській експедиції, визначено художньо-стилістичні зміни у манері митця. Простежено, як складався властивий Т. Шевченкові тип композиції для кожного жанру (пейзажів, портретів і сюжетних зображень). У композиції пейзажів маси стають більш концентрованими; в сюжетних і портретних творах посилено виділяється композиційний вузол засобами світлотіні, пластики, ритмів та просторового розташування. В роботах цього часу посилилася роль світла у композиційній побудові, виявленні форми об'єктів і рельєфу, створенні емоційного враження. У пейзажних і жанрових творах художник відпрацьовував способи передачі глибокого простору за допомогою різних варіантів освітлення. Визначено зміни в застосуванні графічних технік: активне звернення художника до сепії, збагачення тональних градацій в олівцевому рисунку, колористичні пошуки в акварельних пейзажах.

5. Досліджені зміни в художнього баченні Т. Шевченка упродовж 1851–1855 рр. на основі аналізу пейзажних, портретних, жанрових творів і начерків. У пейзажах першої половини 1850-х рр. виявлено зацікавлення художника вирішенням таких проблем: рівновага та узгодженість мас у зображенні неба й землі, використання кольору як головного засобу побудови зображення в акварелі, відпрацювання графічної техніки (ліній, штрихів і плям), поглиблення реалістичності в експедиційних рисунках і водночас посилення романтичних тенденцій в акварельних пейзажах. На основі аналізу портретів цього часу сепією та олівцем визначено розвиток наступних рис: виразного моделювання об'ємної форми, активної ролі тла у виділенні моделі, використання лінійних ритмів за принципами контрасту й аналогії, широкого застосування контрастів, зокрема живописного симультанного.

6. Підтверджено значущість етапу 1856–1857 рр. для формування цілісної і виразної мистецької манери, у якій поєдналися та увиразнилися здобутки попередніх років. Розглянуто психологічне підґрунтя, що визначило особливості художньої манери та коло тем творчості Т. Шевченка цього періоду. Проаналізовано портрети, жанрові роботи, серії «Телемах — Діоген» та «Притча про блудного сина». Визначено особливості стилістики, що полягає у поєднанні академічних і романтичних тенденцій, мотивів та схем західноєвропейського й українського народного мистецтва. Досліджено подальший розвиток мистецьких навичок відтворення простору, світлотіні, створення композиційної цілісності, побудови тонального зображення, увиразнення моделювання форми.

7. На основі аналізу робіт Т. Шевченка, створених після звільнення із заслання (1857–1861 рр.), охарактеризовано появу нових рис у манері художника цього періоду, що пов'язане із вдосконаленням навичок володіння італійським олівцем, техніками офорту і акватинти, поєднанням у рисунку різних інструментів. З точки зору застосування графічних технік проаналізовано портрети, виконані італійським олівцем, пейзажні начерки, жанрові сепії, офортні копії з живописних полотен та офортні портрети.

Окреслено загальну картину і підсумок еволюції художнього бачення митця, що сягнуло максимальної цілісності та виразності. Художник досяг найбільшої свободи та майстерності в опануванні образотворчих засобів.

8. Порівняно творчі методи Т. Шевченка та Рембрандта. Розглянуто спільні риси в трактуванні світла, використанні засобів виразності, техніці роботи в офорті, характері портретів і автопортретів, створених обома митцями. Виявлено суттєві відмінності в творчій манері, загальному композиційному мисленні, прийомах травленої гравюри. Охарактеризовано також суттєві відмінності між художнім баченням голландського художника й академічним підходом українського митця, який не дозволив йому повноцінно розвинути реалістичні тенденції.

9. Розглянуто специфіку провідних жанрів у творчості Т. Шевченка: портрета, пейзажу і сюжетних (до яких входять побутові, античні та біблійні сцени) зображень. На їх прикладі простежено, що митець займався розробкою специфічних художніх завдань для кожного жанру.

Робота художника в жанрі портрета полягала, насамперед, у дослідженні ролі світлотіні в передачі психологізму, що є виявом романтичних тенденцій. В кожній техніці митець знаходив прийоми найбільшої виразності: контраст штрихованого тла й фігури в олівцевих та офортних портретах; тональна спорідненість і добір провідного хроматичного контрасту — в акварельних; розгорнутий антураж з активними ритмами, скульптурне моделювання форми та підкреслена світлотінь — у портретах сепією.

Пейзажам Т. Шевченка властиве розмаїття композиційних і світлових рішень. Художник вдавався до вирішення просторових завдань у композиції завдяки силуетним плямам і порожнинам, у кадруванні композиції досягав збалансованості елементів неба й землі, шукав врівноваження холодних і теплих тонів у акварелях. Романтичне бачення виявилось у доборі драматичних, сутінкових і нічних пейзажних мотивів. Реалістичний підхід до точної фіксації особливостей рельєфу, пам'яток і побутових деталей життя місцевого населення напрацьовано завдяки уважній роботі з натурою в рисунках. Виявлено, що в акварельних пейзажах сильні ремінісценції академічної школи превалюють над реалістичністю.

Проаналізоване співвідношення археографічної та етнографічної складових і засобів художнього вираження у роботах Т. Шевченка з експедицій. Олівцевим рисунком здебільшого властиве сухе фіксування експедиційного матеріалу. Натомість акварелі та сепії характеризуються превалюванням абстрактно-художніх завдань (колористичних, композиційно-просторових, світлоповітряних) над предметно-етнографічними. Це виявляється у обранні мотивів, виразних з художньої точки зору, а не з огляду на презентабельне зображення пам'ятки.

Звернення до побутових, античних і біблійних сцен забезпечило художникові найширше поле для вирішення мистецьких завдань: пошуку реалістичних типажів у роботі з натурою, романтичній поетизації, навіть ідеалізації етнографічних мотивів у спробі підняти від побутової фіксації до передачі характеру народу. Охарактеризовано, що більшості побутових і

сюжетних творів Т. Шевченка, на відміну від пейзажів, властиве застосування усталеної композиційної схеми, побудованої за театральним принципом репрезентації образу, який бере витoki водночас у академічному та народному мистецтві. Реалізм у сюжетних творах виявляється лише в критичному змісті, але формальна побудова залишилася академічно ідеалізованою, що спричинює неоднозначне емоційне глядацьке сприйняття.

У остаточному підсумку можна визначити як специфічну рису митця тенденцію до поєднання в одному зображенні кількох жанрів: побутової замальовки з портретом («Казахський хлопчик розпалює грубку», «Казашка Катя» та ін.); натурної штудії, побутового зображення з портретом чи автопортретом («Т. Г. Шевченко серед товаришів», «Т. Г. Шевченко малює товариша»); археографічного зображення з побутовим етюдом («В Решетилівці» та ін.); побутового та символічного зображення («Селянська родина», «Катерина», «Казка»).

10. Розглянуто проблему формування оригінальних рис графічної манери Т. Шевченка. У творах митця помітні риси, властиві роботам художників російської школи, зокрема перейняті у К. Брюллова та П. Соколова у техніках акварелі та сепії (моделювання форм, характер освітлення фігур, використання хроматичних контрастів). При тому манері художника властиве вирішення новаторських, характерних саме Шевченковому баченню мистецьких проблем: манера виконання з використанням контрастного штрихування різної форми, насиченості й довжини, яку художник відпрацьовував як каліграф; віднайдена ним пропорція між деталізацією та узагальненими плямами для врівноваження композиції; експресивне трактування тла для підкреслення головних об'єктів. Художник сягає нового рівня, за якого провідним засобом виразності стає не лінія, пляма чи штрих, а принцип контрасту. До найоригінальніших рис Т. Шевченка-художника належить використання симультанного контрасту для ускладнення зображень сепією та аквареллю. Завдяки переліченим вище прийомам митець перевершив сучасників у зображенні матеріальності об'єктів без допомоги кольору, лише графічними засобами.

Одним із найголовніших напрямів, що визначив специфіку творчості Т. Шевченка, було дослідження виразності світла, яке розвивалося в бік посилення контрастності й узагальненості, а також зацікавлення мотивами штучного, контражурного та бічного освітлення. Для манери митця притаманне активне використання світла для підкреслення психологічного наповнення сцен, поглиблення простору і виявлення скульптурного об'єму оголеного тіла за значної умовності та площинності другорядних деталей.

Обґрунтовано думку, що індивідуальна манера Т. Шевченка, з одного боку, обумовлена особистістю митця, з іншого — сформована всім його візуальним досвідом та поєднанням різних впливів (української народної культури, навчання в Петербурзькій Академії мистецтв, впливу манери К. Брюллова, вивчення творів російських та західноєвропейських художників), що також свідчать про вподобання і художнє бачення митця.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Гомирева О. Художні аспекти графічної серії Тараса Шевченка «Притча про блудного сина» // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та наук.-метод. праці / НАОМА. Київ, 2015. Вип. 22. С. 53–60.
2. Гомирева О. Аналіз акварельних портретів Тараса Шевченка // Вісник Харківської державної академії мистецтв. Харків, 2018. № 3. С. 36–45.
3. Гомирева О. Пейзажі Тараса Шевченка 1848–51 рр.: зміни в художній мові // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та наук.-метод. праці / НАОМА. Київ, 2018. Вип. 26. С. 237–245.
4. Гомирева О. Художні особливості портретів сепією Тараса Шевченка періоду заслання // Студії мистецтвознавчі: Наук. журнал / ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Київ, 2018. № 2. С. 25–39.
5. Гомирева О. Художні особливості сепій Тараса Шевченка 1856 року // Народознавчі зошити: Часопис / Ін-т народознавства НАН України. Львів, 2018. № 5. С. 1290–1297.

Статті у наукових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз даних

6. Гомирева О. Стилiстичнi особливостi портретiв Тараса Шевченка iталiйським оливцем 1857–1859 рокiв // Молодий вчений: Наук. журнал. [Херсон], 2018. № 6. С. 67–74.

Науковi працi, якi засвiдчують апробацiю матерiалiв дисертацiї

7. Гомирева О. Вивчення художньої мови мистецьких творів Т. Г. Шевченка / Мистецтво та шляхи його осмислення в дослідженнях молодих науковців. Матеріали XIV Міжнар. наук.-творчої конф. студентів та аспірантів. Харків: ТОВ «С.А.М» видавництво, 2014. С. 14–16.
8. Гомирева О. Образотворча спадщина Т. Г. Шевченка та західноєвропейське мистецтво: проблеми художньої мови / Другі Платонівські читання. Пам'яті академіка Платона Білецького (1922—1998): Тези доп. Всеукр. Наук. конф. Київ: LAT&K, 2014. С. 17.
9. Гомирева О. Світло як засіб виразності в роботах Т. Шевченка раннього періоду (1840-1847 рр.) / Ювілей НАОМА: шляхи розвитку українського мистецтвознавства. Тези і матеріали доп. Міжвуз. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів 21 травня 2015 р. Київ: Фенікс, 2015. С. 53–54.
10. Гомирева О. Акварельні портрети Т. Шевченка кінця 1830-х — першої половини 1840-х рр. та вплив П. Соколова / Треті Платонівські читання. Пам'яті академіка Платона Білецького (1922–1998): Тези доповідей Міжнар. наук. конф. Київ: Фенікс, 2015. С. 15–16.
11. Гомирева О. Античні мотиви в творчості Тараса Шевченка періоду заслання / Ювілей НАОМА: шляхи розвитку українського мистецтвознавства. До 130-річчя від дня народження Георгія Нарбути. Тези і мат. доп. Всеукр. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів 22 квітня 2016 р. Київ: Фенікс, 2017. С. 74–75.

12. Гомирева О. Зміна художньої мови в пейзажах Т. Г. Шевченка в період заслання / Ювілей НАОМА: Мистецький контекст в Україні ХХ століття: Традиції та новації мистецтвознавчої діяльності. Тези доп. Всеукр. наук. конф., присвяченої 100-річчю заснування Української академії мистецтва 25-28 квітня 2017 р. Київ: Фенікс, 2018. С. 74–75.

Статті, що додатково відображають результати дослідження

13. Гомирева О. «Притча про блудного сина» в трактуванні Тараса Шевченка // Шевченкознавчі студії: Зб. наук. праць / КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. Вип. 18. С. 140–148.

АНОТАЦІЯ

Гомирева О. І. Графіка Т. Г. Шевченка 1847–1861 рр.: особливості художньої мови. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства зі спеціальності 17.00.05 – образотворче мистецтво. — Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, Київ, 2019.

Працю присвячено дослідженню графічної спадщини Тараса Шевченка. Наукова новизна полягає у вивченні стилістичних особливостей творчості художника за допомогою мистецтвознавчого аналізу значного масиву графічних творів Т. Шевченка 1847–1861 років. На основі вивчення цих робіт та узагальнення результатів аналізу виявлено індивідуальні особливості художньої манери митця, розвиток і зміну цієї манери за періодами творчості, поєднання різностильових тенденцій, зокрема академізму, романтизму, реалізму та українського народного мистецтва. У результаті дослідження простежено вирішення митцем таких художніх проблем: розробки просторових, пластичних, емоційних можливостей виразної світлотіні; пошуків композиційної цілісності й рівноваги; відпрацювання графічних прийомів і тональних контрастів у різних техніках; пошуків колористичної виразності в акварелі. Проведений порівняльний аналіз мистецької манери Т. Шевченка з творчими методами інших художників, які вплинули на нього (П. Соколова, К. Брюллова, Рембрандта Харменса ван Рейна). Наведені у дисертації дослідження та висновки дають змогу скласти комплексне уявлення про художнє бачення українського митця та його поступовий розвиток.

Ключові слова: Тарас Шевченко, українське мистецтво, графіка, художньо-стилістичний аналіз, академізм, романтизм, реалізм, графічні техніки.

ABSTRACT

Gomyreva O. I. T. G. Shevchenko's graphics of 1847-1861: features of artistic language. — Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis in support of the candidature for a degree in art studies by specialty 17.00.05 “Fine arts”. — National Academy of Fine Arts and Architecture, Kyiv, 2019.

The work is devoted to studying of Taras Shevchenko's graphic art of 1847-1861. The purpose of the research is to provide a thorough stylistic analysis of the artist's graphic heritage, which will help to unveil the peculiarities and evolution of his artistic vision. From the exploring of scientific findings on the topic, it became clear that at the moment the issue of the features and development of Shevchenko's artistic manner, his use of graphic means of expression are insufficiently studied. The scientific novelty of the paper consists in studying the stylistic traits of the artist's work on the basis of analysis of a considerable volume of Shevchenko's graphic works of 1847–1861, including previously unanalyzed works.

The research explored how the foundation of the artist's individual manner was laid in the period before 1847. In the main part of the thesis, the works of the exile period (1847–1857) and after it (1857–1861) were analysed. The exile period was divided into three stages (1847–1850, 1851–1855, 1856–1857), based on biographical information and stylistic changes in the work.

The influence of the new environment on the artist's work in years of exile has been explored. Changes in the approach to composition appeared: concentration and balance in the distribution of masses, the emergence of complex spatial and lighting effects, a clear scheme for accentuation on the composition centre. The chiaroscuro schemes in portraits, landscapes and genre scenes have been determined; the significance of light and skilful shape modelling has been traced. Watercolours show the use of colour relationships as the leading means of expression. Shevchenko's graphic exercises in mastering shading and stains, using various tools have been investigated. The analysis of the artist's work with graphic techniques of watercolour, sepia, pencil, and black chalk showed a new method based on a combination of generalized and contrasting visual elements with tonal and detailed ones. The manifestations of stylistic tendencies of academism, romanticism, realism, motifs and schemes of Western European and Ukrainian folk art in works of the exile period, especially in the “Telemachus–Diogenes” and the “Parable of the Prodigal Son” series, have been characterized.

Based on the analysis of Shevchenko's post-exile works (1857–1861), the improvement of the skills of using black chalk, sepia, various tools in the drawing, etching and aquatint, has been analysed. Portraits, landscape sketches, genre sepias and etching copies show the use of contrasting means of expression and various tools, confident and free modelling and composition arrangement. The result of the evolution of Shevchenko's artistic vision, which has acquired integrity, expressiveness and freedom, has been formulated.

The common and distinctive features in the creative methods of Shevchenko and Rembrandt have been identified on the basis of a comparative analysis of general compositional thinking, use of light, work techniques in etching, the character of portraits and self portraits in the creative heritage of both artists. The research clarified how Shevchenko repeated Rembrandt's methods and how his academic tendencies and his tendency to open, theatrical compositional schemes restrained his realistic search.

The research described the specifics of genres in Shevchenko's works (portrait, landscape and thematic images) and revealed his tendency to combine several genres

into one image. In each genre artist developed specific artistic tasks: the psychological significance of chiaroscuro in portraits; the diversity of compositional and lighting solutions in landscapes, but one prevailing scheme for thematic works; combination of romantic, academic and realistic tendencies in landscape and genre motives; the archaeographic nature of pencil landscapes, while solving purely artistic problems in watercolour; development of schemes for floodlighting, artificial and backlighting in genre works.

The issue of the peculiarities of Shevchenko's graphic manner and their correlation with the influence of other artists' stylistics (in particular, K. Brullov, P. Sokolov) has been investigated. The artist's style differs by the development of specific artistic problems: balanced ratio between detail and generalization; calligraphic elaboration of shading for showing material effects; expressive interpretation of the background to emphasize the main objects; the leading role of contrast; use of simultaneous contrast in graphic images. The study of expressiveness of light and its emotional and spatial role represent the particular feature of Shevchenko's artistic vision. It is proved in the thesis that the stylistic peculiarities of his graphic art formed a completely original artistic language, which shows the artist's achievements beyond one style and distinguishes him among the representatives of artistic tradition of that time.

Key words: Taras Shevchenko, Ukrainian art, graphics, stylistic analysis, academism, romanticism, realism, graphic techniques.

Наукове видання

Підписано до друку 26. 07. 2019. Формат 60x84 1/16. Папір др. апарат.

Друк офсетний. Облік.-вид. арк. 0,9. Зам. 263. Тираж 100.

Видавець і виготовлювач

Друкарня Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Адреса: 01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК
№ 3953 від 12.01.2011.